
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG VÁLTOZÓ VALLÁSI TÉRSZERKEZETE

PETE JÓZSEF¹

1. BEVEZETÉS

A vallásföldrajz – jóllehet, komoly nemzetközi múlttal és jelennel rendelkezik – Magyarországon új diszciplínának tekinthető. „Meghonosításához” – több vonatkozásban is – alapozó munkálatokra van szükség. Legelőször is magának a tudományterületnek a körüljárására. Mértékadó meghatározás szerint „a vallásföldrajz a kölcsönös vallás/tér-kapcsolattal foglalkozik, azaz a vallások befolyásával a földrajzi környezetre és fordítva, a természeti, kulturális, szociális és technikai környezet befolyásával a vallási elképzelésekre” (RINSCHÉDE, G., 1999. p. 19). Lehetséges felosztása: általános, ágazati, regionális és történeti vallásföldrajz.² Az utóbbi tárgykör vonatkozásában a jelen munka kísérletet tesz Magyarország vallásföldrajza egy szeletének, a középkori Magyarország vallási viszonyai földrajzi aspektusainak bemutatására, illetve felvillantására. A vallási viszonyok alakulását a természeti, társadalmi, gazdasági és politikai tényezők földrajzi vetületeként kívánom bemutatni. Munkám során, a középkori Magyarország vallásföldrajzi viszonyainak vonatkozásában igen kevés kutatási előzményre támaszkodhattunk. Időben elsőként néhány egyházföldrajzi munka érdemel említést.³ A korábbi földrajzi leírások közül kiemelendő Prinz Gyula elemzése (PRINZ GY. – TELEKI P., 1936). A településkép, tájkép „szakrális táji” elemeit kutatva végzett európai horizontú összehasonlító vizsgálatokat. Később a vallási viszonyok történeti-földrajzi vonatkozásait elemezte – ideológiai indítéktól vezérelve – Kónya István (1963).

Az utóbbi évtizedekben Kocsis Károly foglalkozott legrészletesebben a Kárpát-medence vallási térszerkezetének vizsgálatával. Egy korábbi munkájában a jelenkori vallási viszonyok vázolását a 15. század végi állapotok taglalásával kezdte. Ez volt ugyanis az a történelmi pillanat, mely a Kárpát-medence „hagyományos”, történelmi vallási térszerkezte átalakulásának kiindulópontját képezte. A főleg történelmi-politikai változások következtében lezajlott etnikai-felekezeti átalakulások bemutatásával megfelelő háttérrel biztosított a Kárpát-medence jelenlegi vallási térszerkezetének bemutatásához. (KOC SIS K., 1999). Legújabbán viszont KOC SIS KÁROLY (2007) már tágabb történeti keretbe

¹Doktorandusz, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Wilhelm Zoltán tanszékvezető egyetemi docens. E-mail: petej@freemail.hu. A tanulmány Magyarország vallásföldrajzát tárgyaló PhD értekezés részét képezi.

²Részletesebben ld: PETE J. 2004.

³Ortvay T. (szerk.) (1891-92.): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I-II. Rupp J.(1870-76): Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézetekre. I-III.

helyezte a vallási térszerkezet alakulásának folyamatát: a 11. századtól vizsgálta, sőt korábbi kitekintéseket is tett. A középkori vallási térszerkezet bemutatását nyújtotta KOSZTA LÁSZLÓ nagy ívű tanulmánya (2000), de csak az ország egy területét, Dél-Magyarországot vizsgálta, kifejezetten történeti szempontból, egyházi topográfiát adva.

A jelen vizsgálat a történeti kutatás eredményeire támaszkodva, azt földrajzi szempontból elemezve kíván képet adni a középkori Magyarország vallási térszerkezetéről, bemutatva annak főbb jellemzőit, a térbeli és időbeli változások tendenciáit, következményeit.

2. VALLÁS ÉS ÖKOLÓGIA

A vallás ökológiai integrációja több síkon zajló és elemezhető folyamat a középkori Magyarországon. A direkt környezeti hatások (termékenységet, termést befolyásoló rítusok, kultuszok) és a külső megjelenés formái (morfológiai integráció: rituális öltözet, étkezés, vallási objektumok formája) mellett döntően az ökológiai integráció másodlagos rétegei is megfigyelhetők – a humán szféra közvetítésével (HUNYADI L., 2002.; BARTHA E., 1992).

A kulturális szférával való indirekt összefüggés példája az életmódváltás, vallásváltás és az ökológiai adottságok kapcsolata. Az életmód- és vallásváltás ugyanis a földrajzi és politikai kényszerek ellenére sem zajlott le gyorsan, a Kárpát-medencében régióként eltérő ütemben ment végbe.⁴ „Ott, ahol nem lehettek előzményei a nomadizmusnak, tehát a frissen megszállt erdős, dombos területeken, ez a probléma nem vagy alig jelentkezett, ahol viszont a nomád nagyállattartást kiterjedten űzték (a síkvidékeken), ott az átállás elhúzódott.” (KRISTÓ GY., 1999. p. 145).

Magának az egyházszervezet kiépülésének is voltak ökológia, környezeti vonatkozásai. A vármegyeszervezettel összefüggő egyházszervezet ugyanis – a korábbi nomád tájszemlélet következtében – határaival a vízfolyásokhoz igazodott. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – nem tekinthetjük az egyházmegyéket homogén földrajzi, természeti tájaknak. Megszervezésük során ugyanis nem a táji homogenitás, hanem – az önálló gazdálkodás következtében – a sokszínűség, komplexitás volt a döntő szempont (KRISTÓ GY., 2003a). A világi egyházszervezethez hasonlóan a szerzetesség telephelyválasztásában is megfigyelhető bizonyos fokú ökológiai adaptáció. Egyértelmű a monasztikus rendek (bencések, ciszterek) elvonult életmódjából fakadó fizikai elkülönülés a világtól: szerzeteskö-

⁴Az életmódváltást a Kárpát-medencében beszűkülő nomád léttér következtében a „pásztorársadalom válságaként” leíró elméletek éppen úgy a földrajzi dilettantizmus kategóriájába tartoznak, mint az az álláspont, mely szerint „az időjárás szélsőségei a megtelepedéssel járó életforma előnyeit előtérbe állították, és áttételesen segítettek a nomád társadalom átalakulásában, amivel karöltve járt a keresztény hit terjedése.” (TÖRÖK J., 2002. p. 22.)

zösségeik hegytetőkön, erdők mélyén telepedtek le. Életmódjukból fakadóan a hegyvidékeket kedvelték a karthauziak és a pálos remeték. Ezzel szemben köztudomású a koldulórendek, ferencesek, domonkosok városi reprezentációja (KOSZTA L., 2000; HERVAY F., 1984).

3. VALLÁS ÉS NÉPESSÉG

3.1. Demográfiai hatások

A középkor népesedését jelentősen befolyásolták a házassággal kapcsolatos egyházi előírások.⁵ Jóllehet, ezek a tényezők leginkább a kora középkorban hatottak, szerepüket az érett középkor – így a középkori Magyarország – demográfiai folyamatai kapcsán sem hagyhatjuk teljes mértékben figyelmen kívül. E tényező jelentőségét azonban megfelelő források híján még csak becsülni sem lehet (KATUS L., 2001).

Jobban adatolható az egyház egészségügyi szerepe, mely végig a középkorban elvitathatatlan maradt. A 87 ispotály közül Magyarországon a szabad királyi városokban és püspöki székhelyeken átlagban 2-2, más helyeken, mezővárosokban – és néhány faluban – 1-1 volt. A 15. században a városi polgárság egyre nagyobb befolyásra tett szert ezekben az intézményekben (TÖRÖK J., 2006).

3.2. Egyház és társadalom

Az egyházszerzés számos társadalmi hatása közül meg kell említeni a bevándorlást, a hospesek első csoportjainak Magyarországra költözését is. Ezek esetleg a hazánkban letelepedett klerikusok hívására érkezhettek (pl. a szerémségi és hegyaljai vallon telepesek, megteremtve ezzel az ottani, későbbi híres szőlőkultúra alapjait) (ZSOLDOS A., 1997). A hospesek migrációjának ezt a lehetséges magyarázatát elméleti síkon a kulturális és migráció-földrajzi vizsgálatok is igazolják (TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J., 2002). A folyamat persze fordítva is működhetett: a beköltöző telepesek új lakóhelyükre magukkal hozták papjaikat is, akik ezt követően a magyarországi egyházi társadalom szerves részét

⁵A keresztény házasság és szexualitás modelljének szerves részét képezte a házasságon belüli (szexuális) viselkedés normáinak kialakítása és meggyökereztetése a társadalom mindennapi életének gyakorlatában. Ez a szexuális élet gyakorlásának és az önmegtartóztatásnak a pontos időbeli szabályozását is jelentette. Óvatos becslések szerint így a házastársi érintkezésre engedélyezett napok száma havi átlagban 2-6 között mozgott.

képezték (PÓSÁN L., 2001) – legalábbis az első kétszáz évben. Számottevő hányaduk az egyházi közepréteget, a kanonokságot gyarapította. A külföldi származású kanonokok főleg osztrák és dél-német területekről, a Duna és a Dráva mellékéről, valamint Észak-Itáliából érkeztek (KÖBLÖS J., 1994).

Legjobban azonban maga az egyházi népesség, az egyházi társadalom hatott a középkori magyar társadalomra. Ez már csak azzal is magyarázható, hogy a középkor második felében a magyar egyháznak viszonylagosan több papja volt, mint a 20. század első felében (SZÁNTÓ K., 1987). Ennek a „tömegességnek” előnyei és hátrányai is voltak. Előnye, hogy a hívek közösségének mindenütt megvolt a maga papja (TÖRÖK J., 2000). Az érett középkor századaiban ugyanis a kereszténység stabilabb térbeli struktúrái, a helyi egyházak is megszilárdultak. A 12. századtól ez a stabilitás egyre inkább követelmény lett az egyháziak – és nem csupán a szerzetesek – számára is. Az 1100 körüli szabolcsi zsinat végzése szerint ugyanis az egyházi rendhez való tartozás nemcsak kiváltságokat, hanem meghatározott egyházigazgatási egységben végzett szolgálatot is jelentett (TÖRÖK J., 2002b).

A nagy létszám hátránya pedig a vagyoni differenciálódás, az alacsonyan díjazott lelképásztori munka, mely a papság erkölcsi állapotára és megítélésére is kedvezőtlenül hatott (TÖRÖK J., 2000). Ezzel együtt a falusi papság a társadalom alsóbb rétegéhez sorolódott, a pap és a jobbágy státusza személyében meglehetősen „egybekeveredett”. Helyzetét is alapvetően a földesúrtól való függés határozta meg. Ez a kegyúri jog azonban nem volt kizárólagos (SZABÓ I., 1969). Jóllehet: jövedelemforrása többretegű volt, ennek ellenére a falusi papság döntő többsége igen szerény életnívót tarthattott fenn (SZABÓ I., 1969). A városi plébánosok – a város nagyobb politikai súlya révén – már jelentősebb szerepet játszottak (TÖRÖK J., 2006).

A világi papság középső rétegét a kanonokok alkották. A 13. század elejétől megszűnt a közös életük, a század közepére pedig legfelső csoportjuk vagyoni helyzetét tekintve felzárkózott az egyházi társadalom felső rétegéhez (KRISTÓ GY., 1987). Erre az időszakra a főesperesek beköltöztek a püspöki székhelyekre és a székeskáptalan tagjaivá váltak (KOSZTA L., 2000). Vagyoni és társadalmi helyzetét tekintve azonban ez a – mintegy 626 javadalmast számláló – réteg is igen heterogén volt.⁶ Világosan megmutatkozik ez a kanonokok származási helyét vizsgálva is. Amíg ugyanis a legjelentősebb káptalanok, a budai és a székesfehérvári tagjai szinte az egész ország területéről származhattak, addig a „kisebbségek” inkább saját szűkebb földrajzi körzetéből verbuválódtak. A győri pl. a Dunántúlról, főleg a Nyugat-Dunántúlról, a pozsonyi a Felvidék nyugati részéről kapta „utánpótlását” (KÖBLÖS J., 1994). Az egyházi élet irányítója, hangadója a kanonokok mintegy harmadát jelentő kb. kétszáz klerikus volt (TÖRÖK J., 2006). A felső réteg, a főpapság szintén igen differenciált volt.

⁶A javadalomhalmazás miatt azonban (*cumlatio beneficiorum*) egy időben soha nem volt ennyi javadalmas egyszerre (TÖRÖK J., 2006).

4. VALLÁS ÉS TELEPÜLÉS

Az egyházak, egyházi igazgatás településföldrajzi szerepe elvitathatatlan (TÓTH J., 1996), bár Prinz Gyula szerint a sajátosan vallási eredetű települések, szenthelyek, búcsújáró helyek hiányoznak a középkori Magyarországon (PRINZ GY. – TELEKI P., 1936).

4.1. Falvak

Az egyházszerkezet kialakulása, elmélyülése fontos településszerkezeti következményekkel járt, mivel az egyház lokális rendjének létrejötte egyben a faluhálózat elemi rendjének alapjait is megvetette (HAJDÚ Z., 1996). Ennek ellenére a faluhálózat és a templomhálózat (plébániakörzeti hálózat) összefüggése, középkori térbeli rendje igen vitatott kérdés.

Az egyházszerkezet alsó szintjét a templomos helyek, plébániák, filiák, kápolnák hálózata képezte. A magyar egyháztörténeti – és vallásföldrajzi – kutatás még adós a plébániasűrűség vizsgálatával. SZABÓ ISTVÁN tájékoztató jellegű vizsgálatai alapján megkockáztatta, hogy a 15. században a falvak mintegy fele rendelkezhetett templommal. Ennek közelebbi meghatározásáról, regionális megoszlásáról csak annyi állapítható meg, hogy a régebb óta lakott, sűrűbb betelepülésű, nagyobb településeken gyakoribb volt a templom, mint az újonnan betelepült, ritkán lakott, vagy túl apró településekből álló vidékeken.

Későbbi kutatások viszont a plébánia- és településhálózat összefüggésének más vonatkozásaira világítottak rá. Eszerint a kezdeti időszakban a templomhálózat azt a törekvést tükrözi, hogy az egy birtokozóhoz tartozó településeket egy plébániaszerkezet fogja össze. Később viszont, a fokozódó betelepődéssel, benépesedéssel a telepesfalvakban megvalósult az egy település – egy templom (plébániakörzet) elve (KÖRMENDY A., 1986).

Ismét más szempontokat vetett fel Prinz Gyula, amikor a kérdést európai kontextusban vizsgálva megállapította, hogy „az országnak templomokban való aránylagos szegénységéért” a gazdasági, társadalmi, történelmi és természeti tényezők a felelősek (PRINZ GY. – TELEKI P., 1936., p. 358). A településkép, tájkép vonatkozásában azonban megkerülhetetlennek tartotta a vallási szempontot. Kiemelte az erdélyi templomerődök tájképi jellegzetességét. Összegzésként megállapította, hogy „Magyarországon a plébániás, az „egyház” falunak nincs tehát olyan megkülönböztetett alakja, mint az országtól nyugatra (...) Plébánia és falu az országban általában ugyanazon területű és egymástól szinte elválaszthatatlan, mert falvaink elég nagyok hozzá” (uo. p. 360).

4.2. VÁROSOK

A középkori magyar városfejlődés kapcsán sem lehet mellőzni az egyház, a felekezetek szerepét. Bár a város jogi definíciója kizárja az egyházi, püspöki tulajdonban lévő városokat a fogalomkörből, a városok funkcionális megközelítése értelmében ezeket is városi jellegű településeknek tekinthetjük. KUBINYI ANDRÁS szerint ezen urbánus központok meghatározásában – többek között – az egyház-igazgatási központ szerepkör mellett egyes – főleg koldulórendi – egyházi intézmények meglétét vagy hiányát is figyelembe kell venni (2000).

A fenti állítás alátámasztásául megemlíthető, hogy a domonkosok elsősorban a fontos kereskedelmi útvonalak mentén, a fejlődő kereskedő városokban telepedtek le. Így azokat a városokat, melyekben a tatárjárás előtt domonkos kolostor állt, jelentős kereskedővárosnak tekinthetjük (KOSZTA L., 2000).

Az egyház szerepe azonban sokkal szerteágazóbb volt a városokban. Sajátos példaként említendő Pécs városa, amely „elsősorban kultikus hagyományainak köszönhetően lett a korai magyar településhálózat egyik centruma” (KOSZTA L., 1995. p. 234). Egyházi központ szerepéből fakadóan további számos központi funkciót hozott a városnak a püspökség illetve a káptalan:

- egyházigazgatás
- egyházi bíraskodás
- liturgia
- kultuszjavak elosztása
- kulturális tevékenység
- hiteleshelyi tevékenység
- birtokigazgatási feladatok (u.o).

Más felekezetű csoportok is szerepet kaptak a városok kialakulásában, fejlődésében. A zsidók jelenléte, létszáma egy-egy helységben a városiasodás fokmérőjének tekinthető, de ez nem jelent ugyanakkor kizárólagosságot (KRISTÓ Gy., 2003b). Keleti, de keresztény elemei a Magyar Királyságnak az örmény kereskedők, akik szintén a városi polgárságot erősítették.

5. VALLÁS ÉS GAZDASÁG

5.1. Az egyház és a gazdaság a középkorban

A keresztény világkép sok tekintetben kedvezett a gazdasági fejlődésnek. Elsősorban a fizikai munka – ókorhoz viszonyított – felértékelődésével. Isten abszolút transzcendenciája pedig a látható világot mindenestől az ember szabad alkotó-, kutató és alakító tevékenységének színteréül jelölte ki. A természetnek ez a „mítosztalanítása”, szakrális jellegétől való megfosztása az európai értelemben vett természettudomány és technika kialakulásának, a technikai újításoknak és innovációnak előfeltételét képezte a középkor második felétől (KATUS L., 2001).

Mindazonáltal ellenpéldaként lehet említeni az egyház kamatszedéssel és kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos tanítását, a kamatszedés tilalmát. Ennek történeti gyökerei között fellelhetjük azonban azt a tényt, hogy hosszú évszázadokon keresztül a kamat egyetlen megjelenése az uzsonra volt (GAZDAG I., 2006).

Árnyaltan kell megítélni a kereskedelemhez való viszonyt is. A kizárólag haszonszerzés céljából folytatott kereskedelmet erkölcsileg aggályosnak tekintették. Maga a középkori egyház is egyre nagyobb gazdasági hatalommal rendelkezett és gazdasági szerepet játszott. Figyelemre méltóak a templomosok banktechnikai újításai, s említést érdemel, hogy a kettős könyvelésről is egy ferences, Luca Paciolo írta az első értekezést, 1494-ben (GAZDAG I., 2006).

5.2. Az egyházi birtok

Az egyházi vagyon megteremtése új elemet hozott a magyar társadalomba: az uradalmi szervezetet. Ez merőben új minőséget jelentett, valódi földtulajdont, amit nem lehetett „elköltöztetni” (ENGEL P., 1990). Ezáltal az egyházi birtok léte a nomádok leszármazottait hagyományos életmódjuk felhagyására ösztönözte. Az egyház ugyanis „nem kért a nomád gazdaságból, Ha esetleg kapott is ilyent adományul, azt saját igényei szerint átalakította” (KRISTÓ GY., 1999. p. 142). Hozzátehetjük: azért is, mert a nomád ezzel együtt pogány is volt.

Ha azonban a 11. századi magyar egyház feladatait, eredményeit összevetjük anyagi-személyi lehetőségeivel, óriási kontrasztot tapasztalhatunk. A kortárs európai vagy a későbbi hazai viszonyokhoz képest ugyanis a magyar egyház ingatlanvagyonra igen csekély volt. Pedig a bevételek között ekkor még – ellentétben a későbbiekkel – ez képezte a jövedelmek gerincét. Ennél kisebb

arányt jelentett a tizedből származó bevétel (KRISTÓ GY., 1999). Részben ezzel is magyarázható, hogy szemben a nyugat-európai, akár száz főt is meghaladó szerzetesi közösségekkel, hazánkban még a nagyobb, a királyi alapítású apátságok lélekszáma is csak 20-30 főre tehető (TÖRÖK J., 2002).

Az egyház a 12. századtól – anyagiakban is – tovább gyarapodott. Ez a királyi és magánadományokon kívül egyrészt annak volt köszönhető, hogy az egyházi birtokokon jobban szervezett termelés folyt, mint a világi birtokokon (SZÁNTÓ K., 1987). Másrészt viszont a keresztény népesség növekedésével, a tizedfizetés elterjedésével ez utóbbi bevételek már jóval túlszárnyalták a birtokállomány jövedelmeit, s az egyházi bevételek mintegy háromnegyedét tették ki (KRISTÓ GY., 1999). Ezekhez járultak a sókereskedelemből és – Esztergom esetében – a pénzverésből származó bevételek is (ZSOLDOS A., 1997). A gyarapodást jól példázza a magyar püspökségek 12. század végi jövedelmi helyzetéről készült kimutatás⁷ (1. táblázat).

1. táblázat. A magyar püspökségek 12. század végi jövedelmi helyzete

Püspökség	Jövedelem (márka)	Jövedelem (kg ezüst)
Esztergom	6000	1120,1
Kalocsa-Bács	2500	466,7
Eger	3000	560,0
Vác	700	130,6
Pécs	1500	280,0
Győr	1000	186,7
Veszprém	1700	317,3
Nyitra	300	56,0
Csanád	2000	373,4
Bihar	1000	186,7
Erdély	2000	373,4
Zágráb	1500	280,0
Zára	500	93,3
Spalato	400	74,7

Forrás: BERTÉNYI I., 1997.

⁷E jövedelmek azonban – bármennyire is csábító a lehetőség térképi ábrázolásukra – nehezen térbeliesíthetők. Ez részben a jövedelmek fent említett sokszínűségéből és egyedi jellegéből, részben a birtokrendszer szórt jellegéből következett. A fenti jövedelmi viszonyok így távolról sem engednek következtetni az egyházmegyék jövedelmi viszonyaira.

Gazdasági szempontból még két szerzetesrendet kell kiemelni: a bencés és a ciszterci rendet. Előbbi a munkakultúra, kertkultúra terjedésében játszott fontos szerepet, utóbbi a szűzföldek feltörsésével, modern mezőgazdasági – és ipari – üzemek létesítésével járult hozzá a gazdaság fejlődéséhez (KATUS L., 2001). Meg kell továbbá említeni az egyházi kapcsolatok település-összekötő szerepét. Ezzel ugyanis előkészítették a kereskedelmi kapcsolatokat, megalapozhatták a későbbi vonzáskörzetek kialakulását (KOSZTA L., 1995).

6. VALLÁS ÉS KULTÚRA

6.1. A világi kultúra

A középkori európai – és magyar – egyházszervezés, püspökségek alapítása komoly kulturális szerepet is betöltött. A székesegyház iskolája, liturgiája és építészeti megjelenése mintaadó volta következtében kulturális és művészeti tekintetben is központi szerepet játszott (KOSZTA L., 2000). A jelentősebb káptalanok iskolái pedig a középszintű oktatás hálózatát teremtették meg hazánkban.

A kultúra új elemeinek átvételét és meghonosítását az új és új szerzetesrendek is lehetővé tették, így ezek a vallási-kulturális innováció hordozói, letéteményesei lettek. A középkori szerzetesség sokszínűsége ugyanis Magyarországon is megnyilvánult. Ezzel kapcsolatban azonban mindvégig szem előtt kell tartanunk PÁSZTOR LAJOS fél évszázada írt megállapítását: „Az újabb és újabb szerzetesrendek keletkezése nem annyira a régiek hanyatlásának a következménye, mint inkább annak, hogy az egyház minduntalan új és új feladatok elé került s ezeket a már meglévő rendek nem tudták, vagy nem akarták megoldani” (2000. p. 6).

6.2. Az egyházi kultúra: zarándoklat, szentkultusz

Mindezek mellett sajátosabb módon, az egyház hitéleti tevékenysége révén is rányomta bélyegét a vallás a középkori Európa – és Magyarország – kulturális viszonyaira. Az egyik ilyen vallási tevékenység, mozgalom a zarándok eszme érvényesülése. A zarándoklat tömegessé válása a 10-11. században vette kezdetét. A magyarok kereszténnyé válása ugyanekkor komoly hatást gyakorolt a szentföldi zarándoklatok megújulására, fellendülésére. Szent István tette így kiemelkedő európai ha-

tással járt (CSUKOVITS E., 2003). Ugyanakkor a zarándokút megnyitása a magyarországi viszonyokra is kihatással volt. Ennek fenntartásában ugyanis igen nagy szerepet játszottak a bencés monostorok. A 11. század közepétől figyelhető meg az apátságok megjelenése a zarándokút dunántúli szakaszán. A 12. században délebbre is kiépült a hálózat (KOSZTA L., 2000). Ezen időszakban a zarándokút szentföldi „végpontján” is erősödött a magyar jelenlét. Szent István jeruzsálemi kolostoralapítását egy Petronilla nevű magyar nő adományozta is követte. 1135-ben házat vásárolt Jeruzsálemben, hogy abban nemzetének szállóházat létesítsen. 1150 körül pedig a Szent Városban II. Géza templomot alapított, melyet a Petronilla által alapított ispotállyal kapcsolt össze. Az itteni szolgálatok ellátására pedig létrehozta a stefanita rendet (KURECSKÓ – M. STOSSEK B., 1998).⁸

S bár az Árpád-kori zarándokok elsődleges célpontja, Jeruzsálem⁹ mindvégig megőrizte vonzerejét, Róma és Compostella is népszerű volt. Ez a rangsor megfelelt a középkori kánonjog felfogásának is, mivel ezek voltak a nagyobb zarándoklatok (*peregrinationes maiores*) célpontjai. Az Árpád-kor végén a kisebb zarándoklatok (*peregrinationes minores*) is megindultak hazánkból. Ezek közül mindvégig vitathatatlanul Aachen állt az első helyen. A 14-15. században a felkeresett kegyhelyek száma azonban megötszöröződött. A legfontosabbak ekkoriban Róma, Aachen és Jeruzsálem voltak. Ezt követték – a zarándoklatok mintegy felével – az osztrák, dél-német regionális kegyhelyek (pl. St. Wolfgang, Mariazell, Bruck, Altötting, Klosterneuburg). A távolabbi zarándokhelyek (Compostella, Szent Patrik purgatóriuma) csak a legkitartóbbak számára jelentettek célpontot. (CSUKOVITS E., 2003).

A zarándoklat célpontjának kiválasztásában a földrajzi fekvés, távolság, útviszonyok és ismertség is szerepet játszott. A kereskedelem és zarándoklat összefüggése is evidenciának számít, Magyarországon azonban ez nem játszott szerepet. Fontos tényező lehetett a politikai viszonyok változása is (háborúk, győzelmek, vereségek). A kegyhely látogatottságát növelték a hazai ereklyék, kapcsolatok. Megfigyelhető ez Nagy Lajos aacheni és zelli alapítása esetén, kevésbé Erzsébet királynő bari alapítása kapcsán. (CSUKOVITS E., 2003).

Nem szabad elfelejteni a kereszténnyé vált magyarság hozzájárulását az európai szentek közösségéhez sem. Sajátos módon elsőként a keleti egyház „panteonját” gyarapították a magyarok. Az Orosz és Görög Ortodox Egyház a 11. századtól szentként tiszteli Ugrin (Magyar) Mózeszt, aki a század elején került Kijevbe és a keleti egyház szerzeteseként halt meg a század közepén (FERINCZ I., 1995; BERKI F., 1995).

Ismertebbé azonban az Árpád-ház szentjei váltak Európában. István és Imre kultuszának ugyanis sajátos párhuzamai voltak megfigyelhetők a korabeli Európában. A jórészt újonnan krisztianizált peremvidéken ugyanis sajátos szimbolikus tőkeként fontos legitimációs forrást jelentett a szent király kultusza. Ennek angol, norvég, orosz mintái, valamint dán és szerb párhuzamai is meg-

⁸A rend a 15. században szinte észrevétlenül halt ki (TÖRÖK J., 2006).

⁹A magyarok középkori Jeruzsálem-járására részletesebben ld.: HOLL B., 1986.

figyelhető. Sajátos vonás, hogy e kulturális innovációnak épp a centrumban nincs nagy „keletje”: a Német-Római Birodalomban csak később, Franciaországban szinte egyáltalán nem jelent meg (KLANICZAY G., 1986).

A 15. században vált ismertté külföldön a domonkos szentek, Boldog Margit és Magyarországi Boldog Ilona kultusza (TÖRÖK J., 2006). A világegyházban azonban a magyar szentek közül legismertebbé és legnépszerűbbé Szent Erzsébet vált.

7. EGYZHÁZI IGAZGATÁS ÉS KÖZIGAZGATÁS

7.1. Az egyházmegyék

Ha az egyházszerzés politikai földrajzi feltételeit vizsgáljuk, elsődlegesen a hatalmi feltételeket kell tisztázni, vagyis az államszerzés és egyházszerzés időbeli viszonyát. ZSOLDOS ATTILA szerint „a püspökségek felállítása az egész országra kiterjedő királyi hatalom intézményeinek kiépítésével párhuzamosan haladt előre.” (1999. p. 91.) Később azonban már egyértelműen a vármegyék elsősége mellett tette le a voksát (ZSOLDOS A., 2001). Ezzel szemben KRISTÓ GYULA egyértelműen nem foglal állást e kérdésben: „Szent István korában (...) számottevő időbeli különbség a kétféle igazgatás létrehozása között nem volt, a kettő együtt járt, kart karba öltve haladt. Joggal feltételezem: a szándék egy-egy térségben egyházmegye és vármegye létesítésére egyszerre fogalmazódhatott meg az uralkodóban, legfeljebb a kivitelezés technikai kérdéseinek ütemében előzhette meg röviddel egyik a másikat.” (2003a. pp. 60-61.)¹⁰

További kérdés, hogy az egyházmegyék mennyiben fedték le a hatalmi-politikai térnumot. Ebben a vonatkozásban – a történelmi Magyarország egyházszerkezete kiépülése tekintetében – kiemelkedő jelentősége van a nyitrai püspökség megszervezésének. 1113-ban erre azért volt szükség, hogy a Vág völgyén behatoló morva papok illetéktelen működését, a német birodalmi egyháznak alávetett prágai püspökség befolyását, terjeszkedési kísérletét kivédje (TÖRÖK J., 2002b). Ily módon aztán a magyar egyházszerzés teljesen lefedte a magyar uralmi területeket is.

Érdekes kérdés az is, hogy az egyházmegyék milyen módon fedték le az ország területét. A korábbi egyházmegyék ugyanis legyezőszerűen nyúltak ki az ország határai felé az uralmi központnak tekinthető Duna felől. Mindkét – egyházi és világi – igazgatási struktúra sűrűsödési pontja így

¹⁰Egyes kutatók szerint a püspökségek szervezésének elhúzódásában – a pogány környezettel együtt – a paphiány gátló hatása is szerepet játszhatott (KOSZTA L., 2000).

az Észak-Dunántúlra tehető (KRISTÓ Gy., 2003a). Ezáltal az egyházmegyék központjainak az ország igazgatási súlypontja felé való gravitálása mutatható ki. Ez azt is jelentette, hogy az egyházigazgatási központok inkább az ország közepéhez, mintsem az egyházmegye közepéhez estek közelebb (TÖRÖK J., 2002).¹¹

A fentiekhez kapcsolódva megkockáztatható az a megállapítás, hogy a pénzügyigazgatási rendszer is mutat némi kapcsolódást az egyházmegyékhez, bár területi megfelelésről nem beszélhetünk. A kapcsolat annak tudható be, hogy a – már Szent István óta királyi felségjog – pénzverés tizedével az esztergomi érsek rendelkezett, s később kialakult a pénzverést ellenőrző jogköre is (*pisetum*) (KRISTÓ Gy., 2003a). Nem mond ellent ennek, csupán árnyalja a képet a pécsi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. Mivel az adószedőket – akik a fenti, egyházi érdekeltségű, a kamara haszna szerepét átvevő kapuadót szedték be – a hiteleshely emberei is kísérték, így a (pécsi) hiteleshely vonzáskörzete a pécs-szerémi kamara szinte teljes egészére kiterjedt 1323 után (KOSZTA L., 1995).

7.2. A főesperességek

A főesperességek az egyházi igazgatás középszintű egységei voltak. Az egyházszervezet megalapozásának idején még nem volt rájuk szükség, a kis számú ősplébánia ellenőrzése még megoldható volt a közvetlenül a püspöki központokból is. A plébániahálózat sűrűsödésével azonban igény támadt a középszintű egyházkormányzati körzetek kialakítására is (KOSZTA L., 2000). Egy részük – Szent István kori gyökerekre visszamenően – a 11. század második felében alakult ki, majd a század végére öltött határozottabb formát. Más részük a következő évszázadok során jött létre. A 14. századra hozzávetőlegesen elnyerték végső formájukat. Számuk megközelítette a százat (1. ábra). Ugyanakkor a vármegyék és etnikai különkormányzatok száma (és területe is) állandósulni kezdett, szintén megközelítve a százat. Ez önmagában is a kettő genetikus kapcsolatára utal. A kutatás ezt a feltételezést igazolta. „A vármegye és a főesperesség kapcsolatában tehát a vármegyéé a primátus, de egyszersmind ez a változékonyabb kategória. A főesperesség későbbi a vármegyénél, de ennek ellenére többet árul el a megye korábbi területi viszonyairól, mint az utóbb gyakran eredeti alakját vesztő megye. (...) A vármegyékhez hasonlóan – azok önállósodási ütemét követve – a főesperességek is több évszázadon keresztül alakulva nyerték el a 14. századra végső formájukat, vagyis hagyományörzőbb voltak ellenére a főesperességek sem maradtak teljesen változatlanok az évszázadok alatt” (KRISTÓ Gy., 2003a. p. 93).¹²

¹¹Talán ez is indokolta a kalocsai egyházmegye székhelyváltását, Bácsra települését. A kétközpontúság azonban mindvégig fennmaradt a középkor folyamán (KOSZTA L., 2000).

¹²Az egyházszervezet legalsó, plébániai szintjének bemutatását lásd alább!

1. ábra. Magyarország egyházszerkezete a középkor végén

Magyarország
egyházszerkezete
a középkor végén



Forrás: KRISTÓ Gy., 2003. pp. 96-97 között. Szerkesztette: Koszta L.)

Jelmagyarázat: ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG: 1. Esztergomi főesperesség (a továbbiakban: fe.) 2. Pozsonyi prépostság (a továbbiakban: pr.) 3. Komáromi fe. 4. Nyitrai fe. 5. Barsi fe. 6. Zólyomi fe. 7. Liptói fe. 8. Honti fe. 9. Nógrádi fe. 10. Gömői fe. 11. Tornai fe. 12. Szepesi pr. 13. Szebeni pr és brassói dékánóság. EGRI PÜSPÖKSÉG (a továbbiakban: pp.): Tárcafői (sárosi) fe. 2. Zempléni fe. 3. Ungi fe. 4. Abaúji fe. 5. Borsovai (bereg) fe. 6. Borsodi fe. 7. Hevesi fe. 8. Patai fe. 9. Szabolcsi fe. 10. Kemeji fe. 11. Máramarosi fe. 12. Zsombolyi (pankotai) fe. 13. Egervölgyi kerület. GYŐRI PP.: 1. Győri fe. 2. Mosoni fe. 3. Locsmándi fe. 4. Soproni fe. 5. Rába(köz)i fe. 6. Vasvári pr. 7. Répce és Gyöngyös melléki fe. 8. Komáromi fe. 9. Pápai fe. PÉCSI PP.: 1. Pécsi fe. 2. Baranyai fe. 3. Aszúági fe. 4. Pozsegai pr. 5. Valkói fe. 6. Marchiai (maróti) fe. 7. Regölyi fe. 8. Tolnai fe. VESZPRÉMI PP.: Veszprémi fe. 2. Zalai fe. 3. Segesdi fe. 4. Somogyi fe. 5. Fehérvári fe. 6. Szentendrei (budai) fe. VÁCI PP.: 1. Váci (nógrádi) fe. 2. Szigetfői fe. 3. Pesti fe. 4. Szolnoki fe. 5. Csongrádi fe. NYITRAI PP.: 1. Nyitrai fe. Garadnai fe. 3. Trencsényi fe. BÁCS-KALOCSAI ÉRSEKSÉG: 1. Kalocsai (sárközi) fe. 2. Bácsai fe. 3. Szerémi fe. 4. Szegedi fe. 5. Bodrogi fe. ERDÉLYI PP.: 1. Fehérvári fe. 2. Sásvári (ugocsa) fe. 3. Szatmári fe. 4. Krasznai fe. 5. Szolnoki fe. 6. Dobokai fe. 7. Kolozsi fe. 8. Ózdi fe. 9. Tordai fe. 10. Küküllői fe. 11. Telegdi fe. 12. Kézdi fe. 13. Hunyadi fe.

CSANÁDI PP.: 1. Csanádi fe. 2. Marosontúli fe. 3. Torontáli fe. 4. Temes(köz)i fe. 5. Krassói fe. 6. Sebesi fe. 7. Arádi fe. VÁRADI PP.: 1. Bihari fe. 2. Békési fe. 3. Szeghalmi fe. 4. Köleséri fe. 5. Homorogi fe. 6. Kalotai fe. ZÁGRÁBI PP.: 1. Zágrábi fe. 2. Bekcsényi fe. 3. Varasdi fe. 4. Vrbóci fe. 5. Kamarcsai fe. 6. Vaskai fe. 7. Kemléki fe. 8. Csázmai fe. 9. Csázmai pr. 10. Dubicai fe. 11. Gercsei fe. (A boszniai és szerémi püspökség belső szervezetéről nem állnak rendelkezésre biztos adatok.)

7.3. A hiteles helyek és káptalanok

Sajátos elemmel, funkcióval bővült a 12. század elején az egyházszervezet, a székes- és társaskáptalanok rendszerével, valamint az ezekből kinövő hiteles helyi hálózattal.

Bár a káptalan¹³ elnevezés későbbi, de Szent László uralkodására tehető megszerveződése (TÖRÖK J., 2002). A káptalani intézménynek az egyházfegyelem erősítése (cölibátus) mellett fontos világi szerepekörök is jutottak: művelődési (iskolák), közigazgatási (hiteles helyi) és igazságszolgáltatási szerepet is játszottak. Földrajzilag azonban sokkal fontosabb az egyházszervezet, pasztoráció hierarchiájának elmélyülése, tagolódása (GYÖRFFY GY., 1987b).

A középkori joggyakorlat részét képező istenítéletek színhelyévé Kálmán korától a nagyobb egyházi központok (püspökségek, prépostságok) váltak. Ezekből alakultak ki a 12. század végére a legelső hiteles helyek. Számuk a 14. század közepéig rohamosan nőtt és elérte a 80-at. Mivel azonban a kisebbeknek sem anyagi-személyi feltételei, sem objektivitása nem látszott biztosíthatónak, Nagy Lajos 1351. évi törvényével ezeknek a hiteles helyi tevékenységét megtiltotta, pecsétjét bevonta. Ezáltal a török időkig már csak mintegy 40 káptalan és konvent látott el ilyen feladatokat (ENGEL P., 2001.; KRISTÓ GY., 2003a) (2. táblázat).

Az az állítás, hogy a hiteles helyek általában 2-3 megyében voltak „illetékesek” (ENGEL P., 2001), a fenti adatok tükrében nem állja meg a helyét. Kezdetben ugyanis a hiteles helyek illetékeségét normatív előírások nem korlátozták, egyházi és világi közigazgatási egységekhez nem illeszkedtek. Hatókörüket gyakorlati szempontok befolyásolták (KRISTÓ GY., 2003a). Ezt bizonyítja az is, hogy a 65 megye közül ötben két hiteles hely is működött, 32-ben viszont egy sem (ENGEL P., 2001)! Az viszont igaz, hogy a hiteles helyek területileg egyenlőtlenül oszlottak meg az országban, számuk keletről nyugatra nőtt, illetékességi területük csökkent. Ennek okát egyesek a tatárjárás alföldi pusztításaiban látták (KRISTÓ GY., 2003a). Feltételezhető azonban, hogy a jóval fejlettebb dunántúli egyházszervezet önmozgásából is fakadhatott ez a túlsúly.

¹³Egyházi testület, tagjai a kanonokok, akik az augustinusi szabályok (kánonok) által előírt, szerzetesi jellegű életre voltak kötelezve (BÁN P., 1989).

2. táblázat. Hiteles helyek 1353 után

Székeskáptalanok	Társaskáptalanok	Bencés monostorok	Premontrei prépostságok	Johannita kolostorok
Bács (4), Bosznia (o., 1498-tól), Csanád (5), Eger (4), Esztergom (2), Győr (6), Gyulafehérvár (E.), Kalocsa, Nyitra (3), Pécs (1), Szerém, Vác (5), Várad (5), Veszprém (1), Zágráb	Arad (5), Buda (o.), Csázma, Fehérvár (o.), Pozsega, Pozsony (2), Szepes (4), Titel, Vasvár (1)	Garamszentbenedek (3), Kapornak (1), Kolozsmonostor (E.), Pannonhalma (6), Pécsvárad (1), Somogyvár (1), Szekszárd (6), Zalavár (1), Zobor (3)	Csorna (1, 1353-93-ig szünetelt), Jászó (5), Lelesz (11), Ság (5), Turóc (3)	Székesfehérvár (o.)

Forrás: ENGEL P., 2001.

A zárójelben szereplő szám az „illetékességi” vármegyék számát, a területet jelölik. E: Erdély, o: országos)

A fenti képet árnyalhatja a pécsi káptalan hiteleshelyi tevékenységének hatóköre. Vonzáskörzétének törzsterülete valóban egy „illetékességi megye”, de mellette számottevő súllyal rendelkezik Somogy, Tolna és Valkó megye is. Őket Bodrog, Körös, Pozsega és Verőce követte. A sort – elenyésző számban – Esztergom, Hont, Nógrád, Bács, Zala és Fejér megyei települések zárják. A vonzásokörzet azonban térben és időben is változott. A déli kapcsolatok lazulása mellett az északi és keleti kapcsolatok erősödtek. Ez a közlekedési feltételek változásának is függvénye lehetett. (KOSZTA L., 1995).

8. VALLÁS ÉS POLITIKA

A politikum szférája nem különült el élesen a középkorban a vallás szférájától. A nomád magyarság vallási toleranciája éppúgy politikai döntés eredménye lehetett, mint valamely monoteista vallás melletti döntés, a vallásváltás vagy a vallási homogenizálási törekvések kibontakozása a későbbiekben. Ennek ékes bizonyítéka az uralkodók egyházszervezői működése is, melyet a korabeli felfogás nem profán hatalom megnyilvánulásának tekintett. „Az egyházszervező felkent király mintegy magának az egyháznak a belső szerveként járt el” (ERDŐ P., 2001. p. 174). Szent István az egyházmegyék alapítása során a kor meggyőződése szerint tehát legitim módon tevékenykedett (u.o). Az egyházszervezés, alapítások munkáját a dinasztia tagjai később is folytatták, megvetve, majd megerősítve ezzel a világi és szerzetesi egyházszervezet alapjait, intézményeit.

Az összefonódást, egymásra utaltságot a külső kapcsolatok, a terjeszkedés menete is igazolja. Az egyház- és államszervezet karöltve terjedt a magyar királyok déli és más irányú expanziója folyamán, sőt a „térítés ideológiai támaszul szolgált Károly és elsősorban Lajos király balkáni politikájához.” (BERTÉNYI I., 2000, pp. 88).

9. A KÁRPÁT-MEDENCE VALLÁSI TÉRSZERKEZETE

9.1 Makrostruktúra – Külső kapcsolatok

A Kárpát-medence középkori vallásföldrajzi makrostruktúrájának legmeghatározóbb vonása a kontaktzóna jelleg.¹⁴ A honfoglalás időszakában térségünk a – korszakunkban még egységes, keleti és nyugati – kereszténység határterülete, a dél-orosz sztyepp végvidéke. A magyarságot itt ért keresztény hatások egyik elemét a latin rítusú, nyugat-dunántúli szláv (szlovén) vallási, nyelvi, kulturális szubsztrátum jelentette, amelyet megerősített a kalandozások során behurcolt nyugati foglyok, főleg papok szerepe (SZÁNTÓ K., 1987). A másik a 10. század folyamán egyre erősebben jelentkező

¹⁴Rokkan és Madeley nyomán KOC SIS K. (2007) Magyarországot a közép-európai multikonfeszionális öv egyik legmeghatározóbb elemének tekintette. Állítását részben már a középkori Magyarországra nézve is érvényesnek tekintjük.

bizánci érdeklődés (Bulcsú és Gyula bizánci kereszténységre való térése) (GYÖRFFY GY., 1987a). Végző soron azonban a „pogány” magyar hitvilág még mindig vonzóbbnak tűnt, mint az – alávettettek többsége által is vallott – keresztény hit (ZSOLDOS A., 1997).

A magyarság 9-10. századi megtelepedése a Kárpát-medencében távlatilag gyökeresen átformálta a térség – nem utolsó sorban vallási – képét.¹⁵ Ugyanis „a magyar államszerveződés során jött létre a nagytérségi szervezet olyan folyamatos és egységes működtetése, amely (...) nem valamely külső térséghez, centrumhoz kötötte a térség folyamatait, hanem (...) használni és működtetni tudta a téréramlási vonalak hierarchikus rendszerét” (CSÜLLÖG G., 2000. p. 109).

Vallási, felekezeti téren ez azt jelentette, hogy a latin egyház délkeleti határvidékén, annak kiterjesztéseként önálló hatalmi központ jelent meg. A kérdés jelentőségét az alábbiakban ragadta meg ZSOLDOS ATILIA: „Géza idejében a keleti és nyugati kereszténység határa a Kárpát-medencén belül, valahol Erdély és a Dunántúl között húzódott, István tevékenységének eredményeként ez a választóvonal az ország keleti és déli határára szorult vissza. Géza idejében még csak egyetlen latin püspökség működött a Dunántúlon, István halálakor pedig – legalábbis a hagyomány szerint – már tíz magyar egyházmegye létezett. Géza idejében még reális volt annak a lehetősége, hogy a születő félben lévő magyar egyház valamelyik német egyháztartomány alárendeltségébe fog tartozni (...) István uralkodása idején a kérdés eldőlt: önálló magyar egyház kelt életre.” (1999. p. 90).

A kora Árpád-kor egyházi kapcsolatainak kulturális-teológiai kontextusát az egyetemes egyház különböző vallási mozgalmaihoz való viszony alapján is le lehet írni. Korszakunkban ennek legmarkánsabb jele lehet a különböző bencés reformmozgalmakhoz való viszony. Magyarországon azonban ezeknek a mozgalmaknak (Cluny, Gorze, Itália) az érvényesülése igen korlátozott volt. Egyrészt azért, mivel hazánkban a születőben levő szerzetesség még nem „romlott el”, így nem is kellett megreformálni, mint Nyugat-Európában. Éppen ezért „ezek az irányzatok Magyarországon mint különféle szellemi hatások jelentkeztek”. Másrészt azért, mert a „reformok” érvényesülési köre nem szűkíthető le a bencésekre. A szerzetesség ugyanis az egész 11. században példát mutatott a világi papság számára. Magyarországon ezen tényező hatását az is növelte, hogy „jelentős átjárás volt a szerzetesség és a világi papság között” (KRISTÓ GY., 1999. p. 89). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy László alatt irányváltás történt a térítés, egyházi kapcsolatok terén: a montecassinoi–Rajna-vidéki vonallal szemben a Cluny, burgund-francia irányzat felé fordult (GYÖRFFY GY., 1987b).

¹⁵ Azzal viszont, hogy a „pogány” magyarság megtelepedett a Kárpát-medencében időlegesen elvágta a térség kapcsolatait a kereszténység két nagy központjával, kultúrkörével. A 10. század közepén, második felében azonban ezek az orientációs irányok újjáéledtek (KOSZTA L., 2000).

Magyarország – illetve a magyar egyház – és a világegyház sorsa talán Zsigmond alatt, Zsigmond által fonódott össze leginkább.¹⁶ Magyarország egyházpolitikai jelentőségét bizonyítja, hogy az 1434-es bázeli zsinaton a bizánci küldöttség felvetette, hogy az uniós zsinatot – több lehetőség mellett – Budán is tarthatnák (TÖRÖK J., 2006).¹⁷

9.2. Mikrostruktúra

A Kárpát-medence vallási térszerkezetének mikrostruktúráját jelentős részben a katolikus vallásgyakorlat térbeli – hierarchikus – rendje alakította ki. Ennek központjai a templomok – térségi és települési szinten egyaránt. A templomi hálózat Szent László korára már lehetővé tette a lakosság túlnyomó többségének a rendszeres vallásgyakorlást. A hitélet elmélyülését, sokszínűbbé válását mutatja egyrészt az istentiszteleten kívüli vallásgyakorlat megjelenése, másrészt a liturgia térbeli-hierarchikus tagolódása is. Az istentiszteleti rend térben és időben igen nagy változatosságot mutatott. „Mindez mégsem jelent anarchiát, hanem egyfajta hierarchikus rendezettséget, ami az egyetemes egységet (római-frank) regionálisra (magyar), a regionálist egyháztartományra (Esztergom, Kalocsa-Bács), ezt egyházmegyeire (Pécs, Eger, Zágráb, Erdély), az egyházmegyeit pedig a plébániák gyakorlatára bontotta le a helyi igények, adottságok figyelembe vételével” (TÖRÖK J., 2000. p. 62).¹⁸ S hogy a liturgikus, hitéleti hagyományoknak milyen színes együttese létezhetett már a 11. századi magyar kereszténységben is, azt bizonyítja, hogy hazánk területén a templomok tájolásának öt módját ismerték (TÖRÖK J., 2002).

Másfajta regionalitást alakított ki a zarándoklat, a búcsújáró helyek rendszere. Az ország egésze ugyanis kisebb-nagyobb „szentségi tájakra” tagolódott, melyek központjában egy-egy nevezetesebb kegyhely állt. Éles elkülönülés azonban nem volt közöttük. Az egyes szentségi tájak többszörösen is keresztezték egymást. Sőt több olyan magyar kegyhely is volt, mely az egész ország lakosságát magához kapcsolta. Nemzetközi rangú zarándokhelyként viszont csak Nagyvárad jött számításba, ahova még Németalföldről is érkezettek zarándokok (PÁSZTOR L., 2000).

A magyarországi szent helyek közül kettő lett a középkorban a nemzet szentélye. Az egyik a fehérvári Boldogasszony-bazilika Szent István és Szent Imre nyugvóhelyével, a másik a már említett váradi székesegyház, Szent László király sírjával. Ezekhez a kezdeti időkben társult a szentjobbí

¹⁶Valamivel korábban, 1379-ben ugyan a ferences rendi generális megválasztására Esztergomban gyűltek össze a rend képviselői (TÖRÖK J., 2006).

¹⁷A Zsigmonddal egyeztetett felvetés realitását bizonyíthatja, hogy a császár – a zsinatot előkészítendő – pontos kimutatást készíttetett Buda városának épületeiről, vendégfogadóiról (u.o).

¹⁸A két érseki tartomány mellett talán kimutatható egy harmadik, délkelet-magyarországi liturgikus rend is (KOSZTA L., 1993). Az érsekség hatása mellett ugyanis Erdélyben, Váradon, Pécsen és Egerben a liturgia sajátos változatai alakultak ki a 15. századra (TÖRÖK J., 2006).

apátság is (TÖRÖK J., 2000). Jelentőségüket a középkor végéig megőrizték, mivel 1450-től kezdve, a török jelenlét intenzívvé válásától a két nemzeti zarándokhely a szentévekben a pápától a teljes búcsú¹⁹ elnyerésének jogát is megkapta. Ezek „hatóköre” az egész országra – sőt, egyes esetekben azon túl is – kiterjedt (CSUKOVITS E., 2003). A középkor további századaiban ezekhez több, lokális jelentőségű zarándokhely is társult. Elsősorban a Mária-kegyhelyek (Máriagyűd, 12. század; Vác, 14. század; Sopronbánfalva és Segesd, 15. század), a Szent Vér tiszteletére szentelt egyházak (Báta, Garamszentbenedek, Kassa, Győr), illetve magyarországi – vagy magyar vonatkozású – szentek zarándokhelyei alakultak ki. Utóbbiak közül Budaszentlőrinc (Remete Szent Pál ereklyéi 1381-től), Margit-sziget (Árpád-házi Boldog Margit), Újlak (Kapisztrán Szent János) emelkedett ki (TÖRÖK J., 2000; DRASKÓCZY I., 2000; KOSZTA L., 2001). Fontos megemlíteni, hogy e zarándokhelyek némelyike – pl. a kassai szent vér ereklye a 14-15. században – felekezeti összekötő szerepet is betöltött: „oláh” és „rutén” ortodox keresztények is felkeresték a kegyhelyet (TÜSKÉS G. – KNAPP É., 1986).

10. A FELEKEZETI SZERKEZET TOVÁBBI ELEMEI

A középkori Magyarország vallásföldrajzi képének felvázolása nem lenne teljes a – katolikuson kívüli – többi felekezet földrajzi jellemzőinek rövid ismertetése nélkül. Bemutatásukat – csekély létszámuk ellenére – az is indokolja, hogy az alábbi felekezetek, felekezeti csoportok a középkor századaiban hazánkban sajátos jellegű pályát futottak be. Az elemzés szempontja ez – is – lehet.²⁰

¹⁹Búcsú: eredetileg a katolikus egyházban a bocsánatos bűnök elkövetéséért járó tisztítóüzi szenvedés megrövidítését vagy teljes elengedését tette lehetővé (BÁN P., 1989).

1450-ben Hunyadi János érte el, hogy a szentévi búcsút Magyarországon is el lehetett nyerni. Az 1500-as szentév előtt pedig II. Ulászló eszközölte ki IV. Sándor pápa beleegyezését, hogy a török veszélyre tekintettel tiltsa el a magyarországi zarándokok római útját. A jubileumi év búcsúit ugyanis a pápa megadta azoknak is, akik a török ellenes harcban részt vesznek, vagy azt anyagilag támogatják. Bár a parancs ellenére a korábbiaknál is több zarándok érkezett hazánkból Rómába, mégis a török elleni harcra Magyarországon a teljes búcsúkból 120 ezer Forint folyt be. Az 1525-ös szentévben azonban ugyanezen forrásból már csak néhány ezer, köszönhetően annak is, hogy Ulászló annak idején a befolyt összeget nem a török elleni küzdelemre, hanem saját adósságai törlesztésére fordította (PÁSZTOR L., 2000).

²⁰A protestantizmus megjelenése hazánkban – bár még 1521-ben történt – már új korszakot jelent a vallási térszerkezet alakulásában.

10.1. A megváltozó: az ortodoxia

Vitathatatlan, hogy a honfoglaló magyarságot már kezdettől érték hatások az ortodoxia irányából. Ezt a törzsfők, majd uralkodók dinasztikus-politikai kapcsolatai mozdították elő leginkább az Árpád-kor első századaiban. S bár egyes vélemények szerint a néhány bizánci alapítású bazilita és bazilissza monostor nem fejtett ki különösebb hatást a magyarországi vallási életre (BERTÉNYI I., 2003.), a görög monostorok a 12. században még rendelkeztek kellő számú hivatással. A szerzetesi utánpótlás csak a század vége felé kezdett megcsappanni, először a Dunántúlon (TÖRÖK J., 2002). Az ortodoxia ekkor Magyarország déli peremvidékére szorult vissza (Szerémség, Erdély), de ott is csak időlegesen tudott megmaradni (SZOVÁK K., 1999a), majd a 13. században a déli területeken is megszűnt a szerzetesi utánpótlás (TÖRÖK J., 2002). A jelenségnek több oka, magyarázata van. Mint láttuk, a keletei kereszténység legfontosabb magyarországi támogatója az ortodox államokkal dinasztikus kapcsolatot tartó királyi család. A 12. század második felében a gazdasági, kulturális kapcsolatok Bizánccal és Kijevvel kezdtek meglazulni, a politikaiak pedig egyenesen ellenségessé váltak. Az egyetemes egyházban pedig a toleranciát a kölcsönös rivalizálás, a latin egyház expanziója váltotta fel (KOSZTA L., 2000). A IV. Lateráni Zsinat (1215) után ugyanis Magyarországon is kezdtek egyre gyakrabban azonosítani a bizánci szertartásúakat a bogumilokkal és a patarénusokkal (TIMKÓ I., 1971). Ettől részben függetlenül már Imre király is rendezni kívánta a magyarországi görög szertartásúak helyzetét, kérve a pápától számukra külön püspökség felállítását. A dolog azonban – úgy tűnik – „magától” is megoldódni látszott, ugyanis Bizánc hanyatlásával és bukásával sorra szűntek meg és kerültek latin kézbe a görög szertartású kolostorok (SZÁNTÓ K., 1987). Hogy a 13. században még viszonylag megértő a magyar politikai és egyházi elit az ortodoxiával, arra csak néhány adat álljon itt. II. András – egyes történelmi vélekedésekkel szemben – Halicsban nem törekedett az ottani ortodox lakosság rítusváltását kieroszakolni; 1269-ben István ifjabb király lányának, Katalinnak és I. Uros szerb király fiának, Dragutin Istvánnak a házassága ellen a magyar főpapok nem emelték fel szavukat; a dinasztikus kapcsolatok Magyarország és Bizánc között szinte végig jók voltak (TÖRÖK J., 2003). Ennek ellenére a magyarországi ortodoxia sorsa megpecsételődni látszott. Legtovább talán a szávaszentdemeteri görög monostor maradt fenn, ahol a 14. század közepén is éltek baziliták (ZSOLDOS A., 1997). Elnéptelenedését 1344-re tehetjük (TIMKÓ I., 1971).²¹ A magyarországi ortodoxia továbbélését azonban ekkorra már a hazánkba települt ortodox népcsoportok biztosították.

A 13. század elején érkeztek a Kárpát-medencébe a románok első csoportjai. Ortodox hitűkhöz mindvégig ragaszkodtak. A következő századokban is folytatódott betelepedésük az ország peremvidékeire, karöltve más ortodox népcsoportokkal (ruszinok, szerbek.) (RÁCZ Gy., 1999).²² Dél-Magyarországi – krassói-sebesi – megtelepedésüket 1366-ban Nagy Lajos a valódi katolikus és ró-

²¹PIRIGYI I. 1334-re teszi az elnéptelenedést (1990).

²²A ruszinok száma 1254 után fokozatosan növekszik a Kárpátalján (TIMKÓ I., 1971).

mai hithez kötötte, de kívánalma nem teljesült: a középkor végére e térség számított a románok által megszállt területek közül az egyik legjelentősebbnek (KRISTÓ Gy., 2003b). A latin egyházba integrálásukra többször is történt kísérlet. A Konstantinápoly alá rendelt havasalföldi érsekség megalapításával 1359-ben a román ortodoxok beépítése a katolikus egyházszerkezetbe kudarcot vallott (BERTÉNYI I., 2000).²³ Nem járt sikerrel XI. Gergely pápa terve sem, hogy hazánkban a keleti szerzetesek számára püspökséget állítson fel (PIRIGYI I., 1990).

A ruszinok a Kárpát-medence északkeleti részén a 14-15. században jelentek meg tömegesen. Nagy Lajos próbálkozása a betelepültek katolikussá tételére sikertelen maradt. Bár latin szertartású püspöknek rendelték alá őket, de a tizedfizetési kötelezettség miatt ettől húzódoztak. Végül a ruszinok részére Koriatovics Tódor litván herceg 1391-ben Munkács mellett, Körtyvélyesen görögkeleti monostort létesített (SZÁNTÓ K., 1987). A 14. századtól pedig görögök – főleg kereskedők – is érkeztek hazánkba. A keleti szertartású keresztények etnikai képét az Árpád-kortól fennmaradt kicsiny, magyar nyelvű, de keleti rítusú csoport megléte színezte (PIRIGYI I., 1990).

A görögkeletiek egyházigazgatási helyzetének rendezése azonban egyre sürgetőbb lett, ugyanis a 15. század folyamán a török elől a szerbek és románok egyre nagyobb csoportjai költöztek be Magyarországra. 1356 és 1525 között nyolc hullámban érkeztek szerbek hazánkba (TIMKÓ I., 1971). Így Munkácson kívül a Szerémségben is működött néhány bazilita kolostor (ENGEL P., 2001). Szerepük növekedését több tényező is elősegítette. Egyrészt az 1439-es firenzei unióval rendeződött egyházi jogi helyzetük, görög szertartású, de katolikus püspököt kaptak. A püspökség székhelye a körtyvélyesi vagy a munkácsi kolostor lehetett. Ugyanekkor a török uralom elől Magyarországra menekült szerb despota, Brankovics György környezetében is kialakult a Délvidéken egy ortodox szellemi központ, görögkeleti püspökség (DRASKÓCZY I., 2000; RÁCZ Gy., 1999.; SZÁNTÓ K., 1987). Hozzájárult ehhez V. Miklós is, aki engedélyezte számára, hogy kilenc keleti rítusú monostort hozhasson létre. Tényleges létrejöttüket azonban nem lehet igazolni. Valójában csak Kölpény, Szalánkemén és Keve rendelkezett szerb egyházzal, templommal és három szerb kolostor működött a Szerémségben: Gergeteg (1470), Hoppovó és Krusedol (1496) (KOSZTA L., 2001).

Fontos sajátossága a magyarországi bizánci kereszténységnek, hogy – egyes vélemények szerint – intézményi kereteit nem püspökség vagy metropolia alkotta, hanem monostorok sorozata (Veszprémvölgy, Oroszlámos, Tihany, Visegrád, Zebegény, Szávaszentdemeter, Dunapentele) (TÖRÖK J., 2002).²⁴ E monostorok helyzete, szerepe azonban számottevően különbözött a latin szerzetesség képviselőitől. Elvonultabb, aszketikusabb szerzetesei révén kevésbé vettek részt a lakosság pasztorálásában. Politikai és gazdasági szerepük is csekélyebb volt nyugati társaiknál. Főleg kegyura-

²³Később, 1401-ben ennek az ungarovalachiai metropóliának rendelték alá a magyarországi görög szertartású románokat és a dél-erdélyi szórványban letelepedett bolgárokat is (krassovánok, sedmigradi bolgárok) (TIMKÓ I., 1971).

²⁴Létezett továbbá Magyarországon – pl. Esztergomban – a keleti kereszténységhez tartozó örmény közösség is, erről azonban részletesebb információkkal nem rendelkezünk (ZSOLDOS A., 1997).

iktól, az – alapvetően a keleti keresztény központokkal dinasztikus kapcsolatokat ápoló – Árpádoktól függték (KOSZTA L., 2000). Más vélemények szerint viszont Szent István idején létezett ortodox metropólia Magyarországon. A forrásokban emlegetett „Turkia metropóliája” és a kalocsai érsekség valószínűleg kezdetől azonosak. Az erdélyi, bihari és csanádi egyházmegyék ennek alárendeltjei lehetnek (BAÁN I., 1995). Mindamelllett a jelenség tágabb európai kontextusban is figyelemre méltó. A 11-12. században ugyanis Magyarország – azon belül Dél-Magyarország – lehetett – Velence és Dél-Itália mellett – az egyik legjelentősebb kontakt zóna a két keresztény irányzat között (KOSZTA L., 2000).

A fenti demográfiai változásoknak politikai következményei is lettek: a latin és a görög rítusú keresztények között ismét a tolerancia jellemezte a kapcsolatokat a 15. században. Ennek alapját persze a különböző felekezetű lakosság egymástól való elzárkózása képezte. Komolyabb térítési kísérlet nem is zajlott (KOSZTA L., 2000).²⁵ IV. Sixtus pápa 1477-es rendeletével megtiltotta az ortodoxok vallásuk miatti háborgatását (KRISTÓ Gy., 2003b). Ugyanakkor 1481-ben és 1495-ben törvények erősítik meg a „skizmatikusok” (ortodoxok) tizedfizetés alóli mentességét (TIMKÓ I., 1971). Az ortodoxok sajátossága volt, hogy papjaik – jóllehet jobbágytelken éltek – rendszerint semmiféle jobbágyi szolgáltatással nem tartoztak (PÉTER K., 2004).

A keleti keresztények magyarországi egyházszervezetéről összességében elmondható, hogy az – a hasonló feltételek, feladatok miatt – nagyon hasonlíthatott a magyarság megtérítésének menetéhez. Kezdetben vándorpüspökök, külföldi főpásztorok joghatósága alatt álltak. Joghatóságuk intenzitása, befolyási köre – alapvetően a nagy távolságok miatt – igen csekély lehetett. Így az egyházmegyék kialakulása előtt az egyházi élet központjai a kolostorok voltak (PIRIGYI I., 1990).

Jóllehet – mint fentebb láttuk – a betelepült ortodox népesség (ruszin, románok, szerbek) katolikus hitre térítésére több kísérlet is történt, korszakunkban egyik sem járt tartós eredménnyel és sikerrel. Áttérítésükhöz hiányzott az állami és egyházi vezetők részéről az az elszántság és erő, mely a 11-13. században a böszörmények esetében még elegendő volt. Egyesek ezt a megváltozott történelmi körülményekkel magyarázzák: az ortodox betelepülők már akkor érkeztek Magyarországra, amikor a megszilárdult keresztény államban a hitélet fontossága már veszített súlyából és előtérbe került a betelepülő munkaerő teljesítménye.²⁶ (KRISTÓ Gy., 2003b).

²⁵A közeledés jele – egyben elszalasztott lehetősége – VIII. Paleiologosz bizánci császár budai tárgyalása 1424-ben. A törökellenes katonai támogatás esetén a nyugati és a keleti egyház közeledése még látványosabb lett volna (TÖRÖK J., 2006).

²⁶E ponton kísérteties hasonlóságot vélünk felfedezni a 20. századi török – és más, észak-afrikai – vendégmunkások beáramlásával Nyugat-Európába. Középkori elődeink nem érzékelték a 19-20. századi nemzetiségi problémák gyökereit...

Az örmény kereskedőknek a 13. század második felében Esztergomban egész utcájuk volt, s Erdélyben a Szamos és a Küküllő menti városokban is letelepedtek (TIMKÓ I., 1971). Szerepükre, tevékenységükre fényt vet IV. Béla 1243-as kiváltságlevele, mellyel az egész ország területére vámmentességet biztosított számukra (KRISTÓ GY., 2003b).

10.2. A visszahúzó: a „pogány vallás”

A keresztény térítés eredményességéről több, egymással szöges ellentétben álló nézet is létezik. Egyesek szerint „megannyi jel, nyom szól amellet, hogy a 11. század folyamán a magyarság felvette ugyan a kereszténységet, de kollektív tudatában, értékítéletében korántsem lettek kizárólagosak a keresztény hitélet és erkölcsiség követelményei.” (KRISTÓ GY., 1999. p. 111.) Ezt jelzi, hogy az 1046-os Vata-féle pogánylázadás nem annyira a keresztény hit, mint a keresztény intézmények és társadalmi rend ellen irányult. A 11. század végén a pogány hagyományokkal már csak elvi síkon kellett szembeszállni, a törvények erejével (SZOVÁK K., 1999). „Úgy látszik, a pogány szokásaikat csendben megtartó, a kereszténység ellen tetteleg fel nem lépő előkelők „konzervativizmusát” XI. századi királyink „elnézték.” (BERTÉNYI I., 2003. p. 89). A 11. század végére „az ősi hitvilág elemei babonáságokká váltak, mesei motívumokká szelídültek, töredékeik a kialakuló keresztény epika forrásaivá lettek; hordozói, a táltosok kuruzslóvá, énekmondóvá, a társadalom megtűrtjeivé, koldusokká degradálódtak” (SZEGFÜ L., 1985., p. 93).

Pedig a pogányság hordozói a beköltöző új, keleti népelemekkel, például a besenyőkkel a 11. század folyamán még gyarapodtak is. Első csoportjaik a 10. század második felében költöztek be a Kárpát-medencébe. Bevándorlásuk a 11. század közepétől fokozódott. A magyar királyok katonai segédnépként alkalmazták őket (ZSOLDOS A., 1997). Legkorábbi letelepedésük a Tisza mentén Hevesben és Borsodban, egy másik a Sárrét – Sebes-Körös vidékén, egy harmadik a Sárvíz – Sárköz területén figyelhető meg. A besenyők körében „a pogány hitvilág és temetkezési szokások továbbélésével történeti és régészeti adatok szerint a XI. század végéig számolhatunk. (...) A kereszténység felvétele szinte a magyarokkal párhuzamosan történt.” (PÁLÓCZI-HORVÁTH A., 1996. p. 19.) Így az ő megtérítésüket a magyarság keresztény hitre térésétől nem célszerű elkülöníteni. Megjegyzendő azonban, hogy zárt csoportjaik a 14-15. századig őrizték pogány szokásaikat, kiváltságaikat (ZSOLDOS A., 1997).

10.3. A továbbélő: egyéb felekezetek (iszlám, zsidó)

A magyarság már a honfoglalás előtt együtt élt különféle monoteista vallású népekkel. Ezek közül többen, pl. a muszlimok a Kárpát-medencébe is követték a magyarokat. Őket a források izmaelitának, böszörménynek, káliznak²⁷, szaracénnek nevezik. Számukat időnként az uralkodók is gyarapították. II. Géza a dél-orosz sztyeppén mohamedán lovas harcosokat toborzott a királyi seregbe. Ők és a hozzájuk hasonlóan fegyveres szolgálatot teljesítő kálizok a Szerémségben mintegy 30 faluban éltek a 13. században. Más csoportjaik a sókereskedelemben, pénzügyekben jeleskedtek. Így Pesten illetve a sóutak mentén tűntek fel. Ennek következtében a magyarországi mohamedán közösség – Ibéria és Dél-Itália után – a harmadik legnagyobb volt Európában (SZOVÁK K., 1999). A mohamedán vallású izmaelitákat a magyar királyok igyekeztek – a kor Európájához mérten meglehetősen finom eszközökkel – beolvasztani, keresztény hitre téríteni: áttelepítéssel, templomépítéssel, egyes házassággal, étkezési szokásaik megváltoztatásával (BERTÉNYI I., 2003). Helyzetük azonban az egyház erőteljesebb fellépése következtében az 1230-as évektől kezdve egyre romlott. A 13. század elején még létező böszörmény közösségeket a tatárjárás viharai nagyrészt elsöpörték, s a korábban elindult természetes – időnként hatalmi eszközökkel siettetett – asszimiláció felgyorsult. Mivel a tatárjárás után magyarországi muszlim közösségekről nincs híradás, feltételezhető, hogy beolvadásuk a keresztény magyarságba az Árpád-kor végére befejeződött (ENGEL P., 2001; ZSOLDOS A., 1997).

Feltevések szerint a zsidóságnak jelentős számú képviselője lehetett a honfoglaláskor a magyarsághoz csatlakozott kabarok között.²⁸ A zsidóság a 11. századtól kisebb szórványokban, városias jellegű településeken élt. A hatalom velük szemben az elkülönítés politikáját folytatta (SZOVÁK K., 1999).

A középkori Magyarország zsidó felekezetű lakosságán belül a tatárjárás utáni időszakban túlsúlyba került az etnikumra és hitre nézve egyaránt zsidó népesség. A német területekről történő nagyobb arányú bevándorlásukkal a honfoglalás korától itt élő kabar eredetű zsidóság elvesztette demográfiai jelentőségét. Ez a bevándorlás egyben területi átrendeződést is okozott, hiszen zsidók zömmel a Dunántúlon és a nyugati Felvidéken éltek (KRISTÓ GY., 2003b).

„(...) A zsidóság helyzete – a keresztényekkel szembeni minden megkülönböztetés ellenére – viszonylag kedvező volt az Árpád-kor Magyarországon, főként a nyugat-európai átlaghoz képest. Egy-két elszigetelt atrocitástól eltekintve zsidóüldözésre nem is ismerünk példát, sőt, az időnként

²⁷ Bár a kálizok egy része bizonyíthatóan zsidó vallású volt (KRISTÓ GY., 2003b).

²⁸ A zsidóság esetében ebben az időben még meg kell különböztetni éppen ezért a zsidó vallású és etnikumú népességet. Előbbit a zsidó hitre tért kazár elit kabar képviselői jelenthették. Utóbbit a zsidó diaszpóra tagjai (KRISTÓ GY., 2003b). Az előbbihez köthető harmadik királyunk Sámuel elnevezése is, aki azonban ószövetségi neve ellenére buzgó keresztény lehetett (TÖRÖK J., 2002).

fellángoló németországi pogromok elől menekülő zsidók esetenként Magyarországon találtak menedékre. A zsidók, ha megbecsült helyzetben nem is voltak, mindenesetre nyugodt körülmények között, biztonságban élhettek az országban” (ZSOLDOS A., 1997. p. 172). Helyzetüket IV. Béla 1251-ben külön törvényben szabályozta, II. Frigyes osztrák herceg 1244-es rendelkezésének mintájára. Számos szabadsággal ruházta fel őket, a középkori szabadságjogok csúcsát jelentő *hospes* státust is megkapták. Az uralkodó főleg a pénz- és zálogügyegekben vette igénybe szolgálataikat (KRISTÓ GY., 1981., BERTÉNYI I., 1997).

Az Anjou királyok, főleg Nagy Lajos is támaszkodott a zsidó polgárságra. A török megjelenését követő, szinte egész Európán végigsöprő antiszemitizmus alól azonban ő sem tudta országát kivonni. Előbb kísérletet tett keresztény hitre térítésükkel, majd ennek kudarca után 1360 körül kiűzte őket az országból. Az elűzöttek azonban magukkal vihették vagyonukat, ami bizonyítja a tett politikai, nem gazdasági jellegét. Rövidesen azonban visszavonta rendeletét, s a kiűzöttek visszatérhettek az országba. Az intézkedés hatására azonban főleg nyugatról érkeztek zsidó betelepülők, akik zárt közösségeikben megtarthatták vallási különállásukat, melyet a hatalom is elismert (BERTÉNYI I., 1997., RÁCZ GY., 1999.,; ENGEL P., 2001).

Külön városrészt alkotó nagyobb közösségeik Budán Esztergomban, Győrben, Nagyszombatban, Tatán, Kismartonban és Kőszegen voltak (ÁCS Z., 1996). A források a középkor végén azonban mintegy 38 helységben említenek zsidókat. A 15-20 000 fős népesség helyzete azonban valamelyest romlott.²⁹ A szórványos zsidóüldözések idején az uralkodó mindannyiszor igyekezett fegyverrel megvédeni őket. „Ez a helyzet magyarázza, hogy 1420-ban osztrák, a század végén spanyol zsidók találtak menedéket nálunk” (DRASKÓCZY I., 2000. p. 28). Az 1470-es évektől külön előljáró, a *praefectus Judaeorum* állt az élükön, akit a király nevezett ki a budai zsidó Mendel család tagjai közül (ENGEL P., 2001). A 15. századtól a budai zsidó gyülekezet vált az ország zsidó népességének vezetőjévé (KRISTÓ GY., 2003b). Egyértelmű tehát, hogy „elsősorban nem az egyház felől érte őket támadás, hanem a gyengülő királyi hatalom nem volt képes már megvédeni őket a társadalom részéről – különösen vagyonuk és gazdasági ügyleteik miatt – megnyilvánuló ellenszenvtől” (RÁCZ GY., 1999. p. 319). A magyarországi zsidóság középkori történetének végére a mohácsi csata tett pontot. A vereséget követően ugyanis sok városból kiűzték őket; elszállításukban a török hatóság is közreműködött (KRISTÓ GY., 2003b).

²⁹Mások 10-12 000-re (ÁCS Z., 1996) vagy 3-4000-re (KRISTÓ GY., 2003b) teszik középkor végi számukat.

10.4. A megjelenő: az eretnekmozgalmak

A kereszténység felvételével, általánossá válásával a felekezeti kép egyáltalán nem lett homogén: a megosztottságot a különböző eretnekmozgalmak is fokozták. Ezekkel az egyház – és az államhatalom – erélyesen felvette a harcot. Különösen nehéz volt a helyzet a flagellánsok (önostorozók) jámbor, rajongó mozgalmával. A kezdetben szélsőséges vezeklési forma ugyanis csak később vált egyházellenes és eretnek irányzattá. Az 1260-ban, Itáliában feltűnő mozgalom első hulláma is érintette Dél-Magyarországot 1263-ban – egyelőre kevés hatást gyakorolva a hívekre. A nagy pestisjárvány idején – immár tilalom alá helyezve – a mozgalom Magyarországon is elterjedt (KRISTÓ GY., 1981., RÁCZ GY., 1999; TÖRÖK J., 2003). Továbbélését bizonyítja, hogy 1512 körül több helyen, így Pápán és Nagybányán is önostorozó társulatok alakultak. A városi polgárok és egyháziak közösen szembeszálltak e társaságokkal, így azok hamarosan megszűntek (PÁSZTOR L., 2000).

Az 1170-es években Dél-Franciaországban kialakult valdens mozgalom Magyarországon a 14. században jelent meg. Első ízben Károly Róbert adott ki oklevelet 1328-ban valdensgyanus eretnek ügyében. A mozgalom tanai elsősorban a német városi polgárság körében terjedtek el (Sopron, Kőszeg, Győr, Buda, Erdély). Bár 1401-ben Sopronban komoly valdens mozgalmat fedeztek fel, sem a flagelláns, sem a valdens irányzat nem tudott hazánkban megerősödni (RÁCZ GY., 1999., BÁN P., 1989).

Nem így a patarénusok dualista eretnekséget valló mozgalma. A magukat bosnyák egyháznak nevező – a történettudományban bogumilok néven elhíresült – mozgalom a 11. század elején terjedt át Boszniából Dél-Magyarországra. A felszámolásukra indított akciók esetében a magyar királyok déli terjeszkedési igénye egybeesett az egyházi érdekekkel is. „A mozgalom hatása Magyarországon a 14. században kiterjedtebb lett. A délvidéki ferences kolostoralapításokat, továbbá 1367-ben a pécsi egyetem életre hívását, az ott elhangzott domonkos-rendi prédikációkat erősen motiválta a bogumilok elleni küzdelem” (BÁN P., 1989. p. 53).³⁰ A bogumilizmus nyomai a török hódításig fennmaradtak és hozzájárultak a huszitizmus dél-magyarországi terjedéséhez (SZÁNTÓ K., 1987). Hitrendszerük és hatásuk által a bogumilok képezték a kapcsot a nyugati és keleti eretnek szekták között (ALBERT A., 2005).³¹

A huszitizmus 1410-ben jelent meg Magyarországon. A Felvidékről – Moldván keresztül – kapcsolatba került a délvidéki eretnekekkel. Visszatérítésükért 1436-39 között a boszniai, szerémi, pécsi, kalocsai, csanádi és erdélyi egyházmegyékben Marchiai Jakab inkvizítorként tevékenykedett.

³⁰Az 1339-ben megszervezett boszniai ferences vikariátust földrajzi elhelyezkedése eleve az eretnek és szakadárok térítésére rendelte. E feladat ellátásában nagy segítséget jelentett az Itáliában ekkoriban keletkezett obszerváns mozgalom, mely Boszniába érkezett meg elsőként – talán a földrajzi közelség okán is –, s a lelkipásztori munka háttéréül szolgált (TÖRÖK J., 2006).

³¹A fenti kijelentés relevanciája azonban kétséges, mivel ALBERT A. tanulmánya súlyos pontatlanságokat tartalmaz, rendkívüli kritikával kezelendő.

Működési területe egyben megrajzolja a huszitizmus elterjedési területét is. Tevékenységének eredményességét mutatja, hogy legközelebb csak 1483-ban nevezett ki a pápa Magyarországon inkvizítor (RÁCZ GY., 1999; TÖRÖK J., 2006).

11. ÖSSZEGRZÉS

A középkori Magyarország vallási viszonyainak földrajzi szempontú vizsgálata – a fentiek tükrében – az alábbi eredményekre vezetett.

1. *A középkori keresztény magyar királyság képzete némi pontosításra szorul.* Igaz ugyan, hogy a meghatározó a katolicizmus, az egyveretűnek vélt keresztény/katolikus jelleget azonban mindenkor át színezték más felekezetek, vallási-kulturális hatások is. Kezdetben a honfoglalás előtti, keleti („pogány”, muszlim, zsidó, talán ortodox) hagyományok, később nyugati (eretnekmozgalmak, zsidóság) és keleti (muszlim, ortodox) hatások egyaránt érték Magyarországot.

2. *A vallási összetétel és térszerkezet alakulásában az elsődleges szerepet a politikai vonatkozások játszották.* Ez főleg a fejedelmi/királyi hatalom, a külső politikai tényezők és a belső – főleg egyházi aktorok viszonyában nyilvánult meg, és alakította a vallásos mező térbeli strukturális mintázatát (nyugati-keleti kereszténység, pápaság-császárság, ferencesek-domonkosok, obszervánsok-konventuálisok, stb).

3. *A gazdasági-társadalmi-kulturális folyamatok egyházi meghatározói elvitathatatlanok.* Főleg az egyes szerzetesrendek, egyházi szervezetek szerepe szignifikáns pl. a mezőgazdaság, városfejlődés, jogi írásbeliség területén.

4. *A középkor végére a magyar egyház teljesen integráns részét képezte a keresztény Európának.* Ez nem csupán a nyugat-európai vallási-kulturális innovációk szolgai másolását, de adaptálását, integrálását és továbbfejlesztését is jelentette. A zarándokmozgalomba, a szentkultusz gyakorlatába, a kultúra továbbadásába nem csupán fogyasztóként, de új értékek előállítóiként is bekapcsolódott a magyarság (zarándokhelyek, magyar szentek, egyetemalapítási kísérletek).

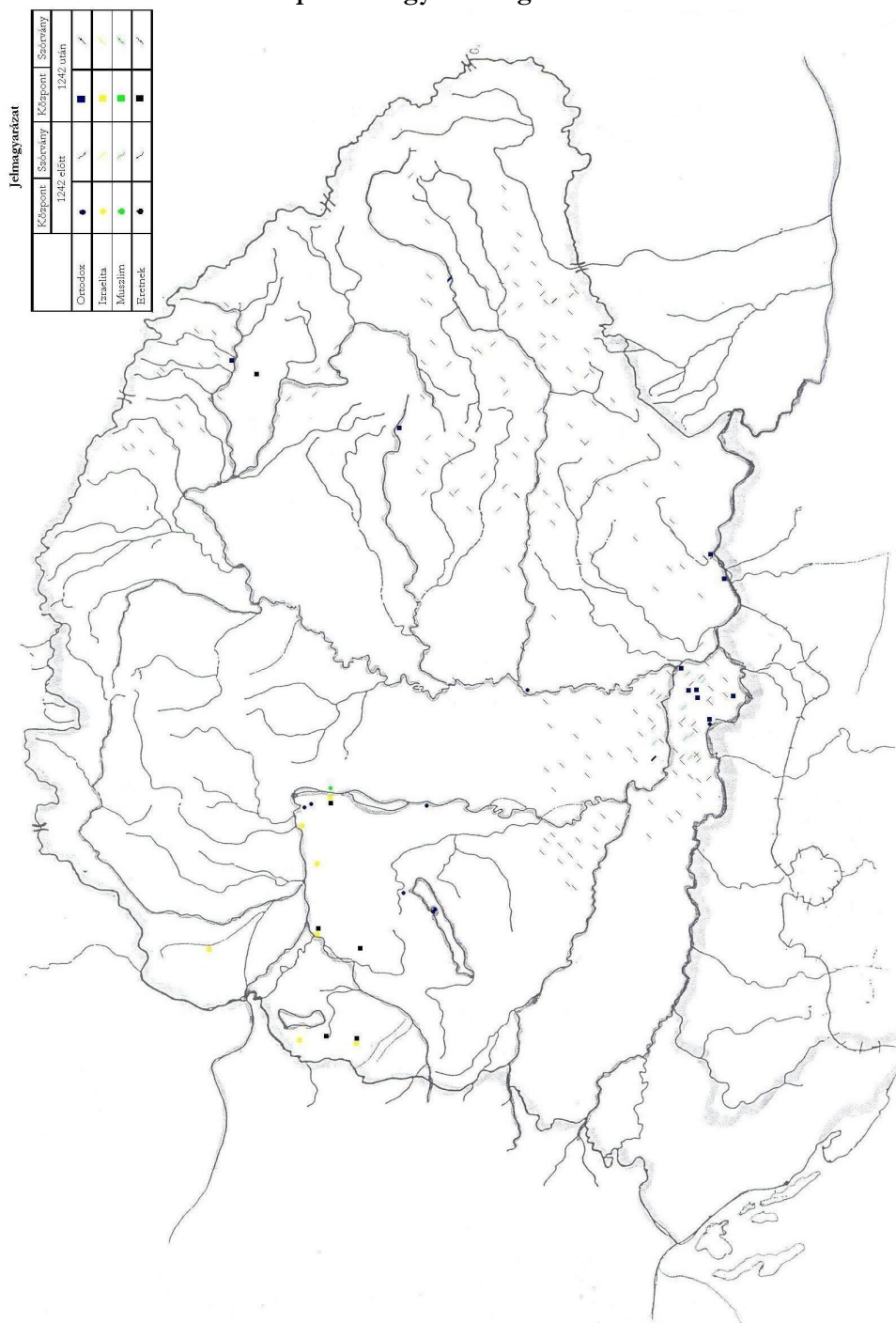
5. *A térbeli mintázat meglehetősen állandóságot mutatott.* A sűrűbben lakott dunántúli és árvízmentes alföldi területeken a meghatározó a kereszténység, katolicizmus volt. Dél-Erdély, Dél-Magyarország kezdettől etnikai és kulturális kontaktzóna: muszlim és ortodox népességével táptalaját képezhette a középkori eretnekmozgalmak megjelenésének, politikai határhelyzete révén pedig az ortodox népesség infiltrációja állandósította felekezeti jellegét.

6. *A felekezeti demográfiai adottságok meghatározó vonása a túlnyomó katolikus többség.* A középkor végén az ország lakosságának becsült létszáma 3,5-4 millió fő között mozgott. Az, hogy egy nemzetiség tagjai túlnyomórészt egy adott felekezethez tartoztak, lehetővé teszi az egyes felekezetek létszá-

mának megbecslését. Így arra az eredményre juthatunk, hogy a katolikusok (magyarok, németek, latinok) száma 3,2-3,4 millió fő, az (ortodoxok románok, szerbek, ruszinok, bolgárok) létszáma 280-470 ezer fő, a nem keresztény (zsidó, muszlim) csoportok létszáma pedig néhány tízezer főt tehetett ki (Ács Z., 1996). Mindkét érték 90% körüli arányt jelent a katolikusok számára.³² A többi felekezet – különböző módokon – csak színezte az összképet (2. ábra).

³²KOCSIS K. (1999) – Kubinyi András nyomán – 3,1 millió főre tette Magyarország népességét. A katolikusok aránya azonban szintén 90%. FÜR LAJOS adatai alapján az Árpád-kor végén ez az arány még 96%-ra tehető, de a középkor végére ő is csak 90% körüli értéket valószínűsít (2001)

2. ábra. A középkori Magyarország nem katolikus felekezetei



Forrás: szerk.: PETE J.

12. FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁCS Z. (1996): *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth, Bp.
- ALBERT A. (2005): *A bogumil vallásos mozgalom rövid története a kezdetektől a XII. századig*. Theológiai Szemle, pp. 79-82.
- BAÁN I. (1995): „*Turkia metropolitája*”. Újabb adalékok a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. Századok, 129. évf. 5. sz.
- BÁN P. (1989) (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár*. Gondolat, Bp.
- BARTHA E. (1992): *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban*. Ethnica, Debrecen-Bp.
- BERKI F. (1995): *Kelet és Nyugat között*. In: H. TÓTH I. (1995) (szerk.), pp. 53-74.
- BERTÉNYI I. (1997): *Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig, 1000-1440* (Tudomány-egyetem. Magyar történelem) Kulturtrade, Bp.
- BERTÉNYI I. (2000): *A tizennegyedik század története*. (Magyar századok) Pannonica Kiadó, h. n.
- BERTÉNYI I. (2003): *A középkori művelődés*. In: KÓSA L. (2003) (szerk.), pp. 54-135.
- CSUKOVITS E. (2003): *Középkori magyar zarándokok*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. (História Könyvtár. Monográfiák 20.)
- CSÜLLÖG G. (2000): *A középkori Magyarország térszerkezete*. Földrajzi Közlemények, CXXIV (XLVIII.) kötet, 1-4. sz. pp. 109-130.
- DRASKÓCZY I. (2000): *A tizenötödik század története*. Pannonica Kiadó, h. n. (Magyar Századok)
- ENGEL P. (1990): *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp. (Magyarok Európában I.)
- ENGEL P. (2001): *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. (História Könyvtár. Monográfiák. 17.)
- ERDŐ P. (2001): *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Osiris, Bp.
- FERINCZ I. (1995): *Magyar Mózes és Efrém, az Ortodox egyház szentjei*. In: H. TÓTH I. (1995) (szerk.), pp. 37-44.

- FÜGEDI E. (1986) (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Bp.
- FÜR L. (2001): *Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai 896-2000*. Kairosz Kiadó, Bp.
- GAZDAG I. (2006): *A kereszténység és a haszonszerzés*. Magyar Demokrata, X. évf. 13. sz. (2006. március 30.) pp. 40-41.
- GYÖRFFY GY. (1987a): *A kalandozások kora*. In: SZÉKELY GY. (főszerk.) – BARTHA A. (szerk.) (1987), pp. 651-716.
- GYÖRFFY GY. (1987b): *A magyar állam megszilárdulása*. In: SZÉKELY GY. (főszerk.) – BARTHA A. (szerk.) (1987), pp. 893-1006.
- H. TÓTH I. (1995) (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged.
- HAJDÚ Z. (1996): *Történeti földrajzi folyamatok*. In: PERCZEL GY. (1996) (szerk.), pp. 64-101.
- HAVASSY P. (1996) (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula. (Gyulai Katalógusok 2.)
- HERVAY F. (1984): *A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon*. In: H BALÁZS É. – FÜGEDI E. – MAKSAY F. (szerk.): Mályusz Elemér Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 159-171.
- HOLL B. (1986): *A középkori magyar egyetemjárás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága*. In: FÜGEDI E. (1986) (szerk.), pp. 269-294.
- HUNYADI L. (2002): *Általános vallásföldrajz*. In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg – Campus, Bp. – Pécs, pp. 359-381.
- KATUS L. (2001): *A középkor története*. Egyetemi tankönyv. Pannonica – Rubicon, Bp. Második, javított kiadás.
- KLANICZAY G. (1986): *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. Modellek, minták, kultúrtörténeti párhuzamok*. In: FÜGEDI E. (1986) (szerk.), pp. 15-32.
- KÓSA L. (szerk.) (2003): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris, Bp. Második, javított kiadás.
- KOSZTA L. (1993): *A középkori magyar egyházra vonatkozó történeti kutatások az utóbbi évtizedekben (1948-1988)*. Aetas, 1993/1. pp. 64-105.
- KOSZTA L. (1995): *Püspöki székhely és városfejlődés. (Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig)*. In: KOSZTA L. (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, pp. 233-271.

- KOSZTA L. (2000): *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. In: KOLLÁR T. (2000) (szerk.): *A középkori Dél-alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. (Dél-Alföldi Évszázadok, 13.)* pp. 41-80.
- KOSZTA L. (2001): *Egyház- és államszervezés*. In KRISTÓ GY. (2001) (szerk.), pp. 65-74.
- KOSZTA L. (1998) (szerk.): *Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.
- KÖBLÖS J. (1994): *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.)* MTA Történettudományi Intézete, Bp. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok)
- KÖRMENDY A. (1986): *A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája*. In: FÜGEDI E. (1986) (szerk.), pp. 117-158.
- KRISTÓ GY. (1981): *Az aranybullák évszázada*. Gondolat, Bp.
- KRISTÓ GY. (1987): *A korai feudálisizmus*. In: SZÉKELY GY. (főszerk.) – BARTHA A. (szerk.) (1987), pp. 1007-1416.
- KRISTÓ GY. (1999): *A tizenegyedik század története*. Pannonica Kiadó, h. n. (Magyar Századok)
- KRISTÓ GY. (2001) (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. MTA Történettudományi Intézet, Bp.
- KRISTÓ GY. (2003a): *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 19.)
- KRISTÓ GY. (2003b): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Bp. (Kisebbségkutatás Könyvek)
- KURECSKÓ M. – STOSSEK B. (1998): *A Szent Sír Kanonokrend története Magyarországon*. In: KOSZTA L. (szerk.), pp. 83-128.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A. (1996): *Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon*. In: HAVASSY P. (szerk.), pp. 7-36.
- PERCZEL GY. (1996) (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- PETE J. (2004): *Egy új földrajzi diszciplína? Bevezetés a vallásföldrajzba*. In: BARTON G. – DORMÁNY G. (szerk.): *A magyar földrajz kurrens eredményei. II Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, 2004. szeptember 2-4. – Táj, tér, tervezés. Geográfus doktoranduszok*

VIII. országos konferenciája. Szeged, 2004. szeptember 4-5. Szeged, 2004. szeptember 2-5. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/phd_keret.html

- PÉTER K. (2004): *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. (Európai iskola)
- PIRIGYI I. (1990): *A magyarországi görög katolikusok története I.* Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- PÓSÁN L. (2001): *Európa növekedése: a telepésmozgalmak.* In: ANGI J. – BARTA J. – BÁRÁNY A. – OROSZ I. – PAPP I. – PÓSÁN L. (2001): *Európa az érett és a kései középkorban.* (11-15. sz.). Multiplex Media – Debrecen U. P., Debrecen. pp. 16-24.
- PRINZ GY. – TELEKI P.(1936): *Magyar földrajz. A magyar munka földrajza.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. (Magyar föld – magyar faj. II. Magyar földrajz. Második rész.) (A vonatkozó rész PRINZ GY. munkája)
- RÁCZ GY. (1999): *Egyháztörténet* In: SZENTPÉTERI J. (1999b) (szerk.), pp. 289-316, 319-20.
- RINSCHUDE, G. (1999): *Religionsgeographie.* Westermann Schulbuchverlag GmbH, Braunschweig.
- SZABÓ I. (1969): *A középkori magyar falu.* Akadémiai Kiadó, Bp. p. 251.
- SZÁNTÓ K. (1987): *A katolikus egyház története I.* Ecclesia, Bp. Második kiadás.
- SZEGFÜ L. (1985): *Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon.* In: MAKK F. (szerk.) (1985): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből I.* Kézirat. 3. változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Bp.
- SZÉKELY GY. (főszerk.) – BARTHA A. (szerk.) (1987): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Akadémiai K., Bp. Második, változatlan kiadás. (Magyarország történet tíz kötetben I.)
- SZENTPÉTERI J. (1999a) (főszerk.): *Magyar kódex 1. Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig.* Kossuth – Enciklopédia Humana Egyesület. (CD-ROM melléklet.)
- SZENTPÉTERI J. (1999b) (főszerk.): *Magyar kódex 2. Lovagkor és reneszánsz. Magyarország művelődéstörténete 1301-1526.* Kossuth – Enciklopédia Humana Egyesület. (CD-ROM melléklet.)
- SZOVÁK K. (1999): *Szent István öröksége.* In: SZENTPÉTERI J. (főszerk.) (1999a), pp. 288-293.

- TIMKÓ I. (1971): *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Szent István Társulat, Bp.
- TÓTH J. (1996): *Településrendszer*. In: PERCZEL GY. (1996) (szerk.), pp. 539-586.
- TÖRÖK J. (2000): *Katolikus egyház és liturgia Magyarországon. (A kezdetektől a 19. század végéig.)* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. (A magyar műveltség 1100 éve)
- TÖRÖK J. (2002): *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, H. n. [Bp.] (Keresztény Századok)
- TÖRÖK J. (2002b): *A tizenkettedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, H. n. [Bp.] (Keresztény Századok)
- TÖRÖK J. (2003): *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, H. n. [Bp.] (Keresztény Századok)
- TÖRÖK J. (2006): *A tizenötödik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, H. n. [Bp.] (Keresztény Századok)
- TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. (2002): *A magyarság kulturális földrajza II*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs. (Pannónia Tankönyvek)
- TÜSKÉS G. – KNAPP É. (1986): *A szent vér tisztelete Magyarországon*. In: FÜGEDI E. (1986) (szerk.), pp. 76-95.
- ZSOLDOS A. (1997): *Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig)* Csokonai K., h. n. [Debrecen], é. n. [1997.] (Történelmi Kézikönyvtár)
- ZSOLDOS A. (2001): *Szent István vármegyéi*. In: KRISTÓ GY. (2001) (szerk.), pp. 43-54.